

ROMANUL *ARHANGHELII* ȘI „EPOCA DE AUR” A MINERITULUI DIN ȚARA MOȘILOR

Alexandru Dumitriu *

Acest studiu face parte dintr-o cercetare mult mai întinsă, dedicată unei istorii literare a mineritului românesc. Organizarea lucrării este una „stratificată”, pornind de la o geografie industrială care a iradiat o prosperă geografie cultural-literară. Astfel, cercetarea va viza acele zone în care s-a dezvoltat o tradiție minerească, „importată” în literatură. Un asemenea teritoriu îl reprezintă Țara Moșilor. Iar scriitorul care a consacrat acest spațiu este Ion Agârbiceanu, în romanul *Arhanghelii*, din 1913–1914.

„Omologări” literare ale mineritului aurifer din Țara Moșilor au fost și înaintea volumului amintit. Cronologic, aceste prezențe sunt destul de îndepărtate. Pionieratul îi aparține, bunăoară, poetului german Martin Opitz, în prima jumătate a veacului al XVII-lea. Opitz publica în 1624, la Strasbourg, volumul *Teutsche Poemata*, care include și *Zlatna oder von der Ruhe des Gemüthes*, un imn închinat oamenilor și peisajelor acestui ținut transilvan vestit pentru zăcămintele sale de aur, exploatate încă din epoca daco-romană. Poemul *Zlatna* a fost tradus în limba română abia în 1888, de George Coșbuc, în paginile *Tribunei*¹. A mai trecut un secol până când *Zlatna* a apărut și în volum, tălmăcitorul fiind Mihai Gavril. Criticul și istoricul literar Dumitru Micu văzuse în *Zlatna* lui Opitz „o monografie lirică encomiastică”². Mineritul nu putea fi ocolit dintr-un atare demers: „Știți minării [sic!] la aur, săpa în adâncimi/ Și cum să vă întoarceți din nou pe înălțimi”³. În nu lunga lui viață (1597–1636), Opitz s-a aflat doi ani la Alba-Iulia, unde a predat filosofie și estetică⁴.

Există și alte – numeroase – mărturii scrise „externe” despre tradiția minerească a Apusenilor. E adevărat, nu toate au și însușiri literare. Unele merită, totuși, menționate, pentru valoarea lor documentară. Geologul Wilhelm Gottlob Ernst Becker a vizitat, în noiembrie și decembrie 1805, câteva localități miniere din Maramureș și Apuseni, adunând, într-un jurnal pe care l-a tipărit în 1816, la Freyburg,

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române.

¹ Apud Dumitru Micu, *Martin Opitz și „Zlatna” lui*, în *Studii, eseuri, articole: I. Microsinteze și micromonografii*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2015, p. 203.

² *Ibidem*.

³ Martin Opitz, *Zlatna: cumpăna dorului*, poem răsădit în românește de Mihai Gavril, cuvânt-înainte de Vasile Netea, postfață de Al. Tănase, București, Editura Albatros, 1981, p. 68.

⁴ Apud Dumitru Micu, vol. cit., p. 199.

impresii de la Cavnic, Baia Sprie, Baia Mare, Zlatna, Roșia Montană și Săcărâmb⁵. Însemnările lui Becker păstrează un caracter preponderent tehnic, referindu-se mai ales la metodele de extragere a minereurilor, însă geologul nu ignoră nici aspectele sociale. De pildă, în Țara Moților, îl consternase pauperitatea muncitorilor: „nu am văzut mineri mai săraci decât românii din bogata regiune auriferă de la Roșia Montană”⁶. Veniturile băieșilor erau dezolante: „le rămâne un câștig cât să nu moară de foame într-o țară foarte ieftină”⁷. Mult mai spectaculoase sunt scrierile învățatului vienez Joseph Adalbert Krickel, care a străbătut, *per pedes apostolorum*, o mare parte din teritoriul Imperiului Habsburgic, călătorind, între 1827 și 1828, și în Transilvania și Banat⁸. Absolvent de filozofie, pasionat de geografie, topografie și istorie, împătimit de drumetii, Krickel realizează, sub forma unui jurnal de călătorie, o panoramare complexă a ținuturilor transilvane și bănățene, atenția lui trecând, cu infatigabilă dezinvoltură, de la forme de relief la instituții culturale (teatre, biblioteci), de la privești la arhitectura unor edificii, de la activități miniere la obiceiuri, mentalități ș.a.m.d. Nu puține dintre paginile jurnalului său transilvan ating standardele unui captivant studiu imagologic, în care pulsează aptitudini de antropolog cultural. Mă voi opri doar la unele gânduri despre Țara Moților. Poposind, în martie 1828, la Zlatna, vienezul constată: „Românii trăiesc din spălatul aurului, zdrobitul minereului etc. și sunt mai instruiți decât compatrioții lor sudici”⁹. Tot la Zlatna, Krickel participă la o chermезă pascală, înregistrând, prin elemente de factură etnologică, ambianța cosmopolită: „puteai vedea patru feluri de port popular, anume: unguresc, săsesc, secuiesc și românesc”¹⁰. La Roșia Montană, vilegiaturistul vienez, care nu duce lipsă nici de calități reportericești, merge în casele celor mai înstăriți români, asamblând o mică narațiune mondenă. Unul dintre fruntași ar poseda o avere de 50 000 de ducăți. Krickel nu-l întâlnește pe proprietar; în schimb, consemnează, brevilocvent, un amuzant detaliu matrimonial: „Bătrânul de 62 de ani, care se căsătorise cu doi ani în urmă cu o fată frumoasă de 19 ani, nu era acasă”¹¹. Alt instantaneu pitoresc, în care este zugrăvit amestecul

⁵ Este vorba despre *Journal einer Bergmännischen Reise durch Ungarn und Siebenbürgen*, tradus fragmentar în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*: serie nouă, vol. I (1801–1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum), redactor-responsabil: Paul Cernovodeanu, membru de onoare al Academiei Române, București, Editura Academiei Române, 2004.

⁶ *Ibidem*, p. 215.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Fussreise durch den grossten Teil der osterreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829*, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*: serie nouă, vol. II (1822–1830), coordonatori: Paul Cernovodeanu, membru de onoare al Academiei Române, Daniela Bușă, autori: Paul Cernovodeanu, Cristina Feneșan, Georgeta Filitti, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia, Lucia Taftă, Raluca Tomi, București, Editura Academiei Române, 2005.

⁹ *Ibidem*, p. 207.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 209.

de rafinament decorativ și înapoiere dintr-o locuință: „La Samuilă, un om blajin, am dat peste perdele grele de mătase, gravuri splendide, pendule înalte cu sonerie etc., dar în care camera lui în care dormea am găsit cearceafuri noi, scoabe de mină, lavițe lângă sobă, o pereche de porci etc.”¹². Cutreierând Valea Ampoiului, de la Abrud la Zlatna, remarcă bordeiele băieșilor. Cu zglobia lui curiozitate reportericească, iscoditorul *globe-trotter* „inspectează” unul dintre sălașe: „Când am intrat în odaia unui român sărman, i-am găsit în cea mai mare intimitate pe bărbat, femeie, copil, câine și porci”¹³. Dar jurnalul lui Krickel capătă și greutate aforistică: „Aurul cumpără adesea dreptatea, desferecă zăvorul pușcării, le dă nebunilor onoare și demnitate și deprinde cu zgârcenie inima împietrită”¹⁴. Totodată, peregrinul austriac aduce în prim-plan truda băieșilor și a animalelor de tracțiune care participă la un minerit rudimentar: „După oameni, trebuie compătimiți cumva bieții cai, care urcă zilnic de trei patru ori pe acest munte înalt și trebuie să care minereul în vale, la morile de zdrobit minereul”¹⁵. Rânduri în care parcă se întrezărește *Fefelega* lui Agârbiceanu.

Există, cum notam, și „omologări” literare românești. B.P. Hasdeu a cuprins, într-unul dintre poemele sale, mineritul aurifer din Țara Moșilor. Este vorba despre îndureratul *Așteptând*, tipărit în „Revista nouă” (1889) și apoi în volumul *Sarcasm și ideal* (1897), dedicat fiicei pierdute. „Ați fost voi ore la Abrud?! Acòlo’s munții o cómoră:/ În pètră dă cîocanul crud,/ Mai dă, mai dă a suta óră,/ Tot dă selbatecul cîocan./ Sburând scânteii ca din balaur:/ Se sparge bîetul bolovan,/ Ș’atunci din el s’alege aur”¹⁶.

Un oaspete important al acestui ținut a fost, la începutul secolului XX, N. Iorga, care a descris Țara Moșilor în capitolul „Munții Apuseni” din volumul I al *Neamului românesc în Ardeal și Țara Ungurească*. Când cărturarul a mers la Abrud, „minele de aur au cam stinchit”¹⁷. Călătorind spre Câmpeni, cu trăsura pusă la dispoziție de amabilul avocat Laurențiu Pop, directorul Băncii abrudene „Auraria”, care se oferise să-l găzduiască, N. Iorga observă *șteampurile*, utilaje primitive de sortat aurul, instalate pe cursul unei ape. Istoricul notează modul de funcționare a acestor mecanisme: „pilugele de lemn lovesc zgomotos și îndărâtnic în piatra sfărâncioasă, și valuri de apă, pornind ca din scocul morilor, iau cu dânsule fărâmele fără preț, pe când aurul greu cade la fund, de unde e cules la sfârșitul fiecărei săptămâni”¹⁸. Însemnările lui Iorga coboară și în trecutul prosper al acestor

¹² *Ibidem*, p. 210.

¹³ *Ibidem*, p. 207.

¹⁴ *Ibidem*, p. 208.

¹⁵ *Ibidem.*, p. 211.

¹⁶ B.P. Hasdeu, *Sarcasm și ideal: Ultimii nouă ani de literatură: 1887–1896*, București, Editura Librăriei Socec & Comp, 1897, p. 178.

¹⁷ În N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, vol. I., București, Editura Minerva, 1906, p. 362.

¹⁸ *Ibidem*.

meleaguri: „Odată era un mare câștig, și Abrudenii care aveau locuri cu aur în ele se îmbogățeau foarte răpede, cheltuind de cele mai multe ori fără nici-o grijă sau alegere această bogăție ușoară”¹⁹. Este „epoca de aur” a mineritului din Țara Moților, epocă pe care o va reconstitui, la scară largă, Agârbiceanu în *Arhanghelii*.

Romanul *Arhanghelii*, cea dintâi scriere literară de amploare consacrată mineritului românesc, a văzut lumina tiparului la Sibiu, în 1914²⁰, când Transilvania aparținea Imperiului Austro-Ungar. Formatul fizic al ediției *princeps*, cu coli A4, este, pentru cititorul de astăzi, neobișnuit. Iar dispunerea textului pe două coloane seamănă mai degrabă cu aliniamentul unei reviste. De altfel, romanul a apărut inițial în regim foiletonistic, fiind găzduit, în 1913, de revista „Luceafărul”. Agârbiceanu devenise, încă din studenția sa budapestană, un apropiat al acestei publicații bilunare de literatură și artă, înființate de Aurel P. Bănuțiu, în 1902, la Budapesta, care coagula idealurile naționale nutrite de tineretul universitar din Ardeal. În anul inaugural, de revistă se ocupau, pe lângă întemeietorul ei, Octavian Goga și Alexandru Ciura și Octavian C. Tăslăuanu. Din 1903, când Agârbiceanu începe să publice constant în paginile „Luceafărului”, de bunul mers al bimensualului se va îngriji cu precădere Tăslăuanu (care avea să-și fasoneze devotamentul față de revistă într-o manieră intemperant-grandilocventă, revendicând chiar martirajul²¹. Însă debarasarea de convențiile modestiei a fost provocată, mărturisise gazetarul, de ingratitudea unor foști colaboratori, care i-ar fi subestimat adesea meritele și sacrificiile.) Până în 1906, „Luceafărul” „răsărise” la Budapesta, de unde s-a mutat la Sibiu. Odată cu izbucnirea Primului Război Mondial, și-a suspendat apariția, pentru a fi reluată în 1919, la București. Conducătorul de cursă lungă al „Luceafărului”, Octavian C. Tăslăuanu, amintea în memorialistica sa că, atunci când publicația era în penurie de proze, harnicul Agârbiceanu „aproviziona” cu stocuri de povestiri redacția²². Și tot Tăslăuanu amintește că tânărul scriitor se „prezentase” *incognito* la „Luceafărul”²³.

Agârbiceanu nu era, cu *Arhanghelii*, la cea dintâi desfășurare foiletonistică. De-a lungul anului 1912, începând cu numărul 1, din 1 ianuarie, și încheind cu

¹⁹ *Ibidem*, p. 363.

²⁰ Ioan Agârbiceanu, *Arhanghelii*, roman, Sibiu, Editura „Luceafărul”, 1914.

²¹ „M’am făcut mucenicul *Luceafărului*, jertfeam aproape întreaga leafă pentru acoperirea cheltuielilor de tipar și uitam să mă hrănesc cu zilele. Un somn în miezul zilei mă făcea să uit de ora prânzului, iar seara o plimbare pe malul Dunării ținea loc de cină. Eram mereu în luptă pentru triumful unei idei și eroii nu țin seama de cele pământești”. În *Amintiri de la „Luceafărul”*, București, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, [1936], p. 31.

²² „A început să colaboreze dela apariția «Luceafărului» și de câte ori redacția era în lipsă de povestiri, el o salva. Scria cu o ușurință uimitoare și dela dânsul totdeauna aveam câte două-trei bucăți în rezervă”. *Ibidem*, p. 140.

²³ „Sfios, cum era, la început arunca manuscrisele în cutia de scrisori a «Luceafărului» de sub poartă și dispărea fără să fie văzut de nimeni. După ce a văzut că i se publică bucățile s’a apropiat de noi și a rămas colaborator statornic, un stâlp al «Luceafărului», susținut numai de mine împotriva lui Goga, care nu voia să-i recunoască nici un dar scriitoricesc”. *Ibidem*, p. 49.

numărul 33, din 16 decembrie, publicase, tot în paginile *Luceafărului*, romanul *Povestea unei vieți*²⁴, pe care îl va tipări în volum mai târziu, în 1926, sub titlul *Legea trupului. Povestea unei vieți*. Prozatorul a fost un colaborator statornic al revistei, atât în etapa ei budapestană, cât și în cea sibiană. Din 1902, când încredințează schița *Badea Niculae*, și până în 1914, când gazeta își întrerupe apariția, Ion Agârbiceanu a publicat an de an în „Luceafărul”, culminând cu prezențele „maratonistice” din 1912 și 1913. Pentru înfăptuirea *Poveștii unei vieți* și a *Arhanghelilor*, prozatorul afirma că își rezervase un drastic program de lucru: „Romanele le-am scris continuu, lucrând de dimineața dela ceasurile opt, până după masă la 6–7 în câte 30–40 de zile. Pauzele pe care le făceam – necesare din pricina slujbei și a necazurilor vieții – mă iritau și-mi pricinuiam reînceperi și mai trudnice”²⁵.

Revenind la *Arhanghelii*, care constituie debutul românesc în volum al lui Agârbiceanu, până și coperta ediției *princeps*, o copertă austeră, fără „coloratură”, pare a unei reviste. Cel mai probabil, cartea a fost imprimată în tipografia „Luceafărului”. Un amănunt paratextual: pe copertă, sub titlu, se precizează „roman din viața românilor ardeleni”. Pe pagina de gardă va rămâne doar categoria rematică: roman. Un alt amănunt interesant: autorul semnează Ioan Agârbiceanu. Diferit, de pildă, de semnătura de pe colecția de nuvele *În întuneric*, apărută în 1910, la Editura Minerva din București: I. Agârbiceanu. Volumul din 1910 fusese remarcat de E. Lovinescu, care aprecia în mod deosebit schițele *Fefelega* și *Luminița*, considerându-le „adevărate podoabe ale literaturii noastre”²⁶. Destule schițe pe care prozatorul le-a scris în acei ani sunt inspirate de spațiul minieresc al Munților Apuseni.

Agârbiceanu a fost, între 1906 și 1910, preot în parohia Bucium-Sașa, din apropierea Abrudului. Principala îndeletnicire a locuitorilor aceluia ținut era, pe atunci, mineritul („băișagul”). Bucium-Sașa, satul în care părintele greco-catolic Agârbiceanu și-a început serviciul preoțesc, făcea parte din comuna Bucium. O comună cu șase „capete”, cum înfățișează un vechi studiu monografic al geografului Silvestru Moldovan: „Spre răsărit dela Abrud se află așezate pe un întins teritor frumosele sate *Buciumane*, șase la număr”²⁷.

Mircea Zăciu, primul exeget al lui Agârbiceanu, semnala că mineritul aurifer din Țara Moșilor fusese valorificat literar și de prozatorul abrudean Alexandru

²⁴ În Mihail Triteanu, „*Luceafărul*”, 1902–1920: *indice bibliografic analitic*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, pp. 75–77.

²⁵ I. Agârbiceanu, „Mărturisiri”, în „*Revista Fundațiilor Regale*”, anul VIII, nr. 12, 1 Decembrie 1941, p. 550.

²⁶ E. Lovinescu, *Literatura Ardealului*, în „*Convorbiri literare*”, anul XLIV, nr. 7, p. 826. Apud Mircea Zăciu, *Ion Agârbiceanu*, București, Editura Minerva, 1972, p. 91.

²⁷ Silvestru Moldovan, *Zarandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*, cu 9 ilustrațiuni și o schiță, Sibiu, Editura proprie, 1898, p. 41.

Ciura, al cărui nume se leagă, de asemenea, de „Luceafărul” de la Budapesta. (Ciura semnase, în primul număr al revistei, textul *În loc de program*²⁸.) Din punct de vedere estetic, s-au impus scrierile lui Agârbiceanu:

Debutând mai devreme, s-ar putea afirma că proza moțescă a lui Ciura, cu holoangări, băieși mizeri, ciubărari etc. ademeniți și ei de „vâlva băilor”, l-ar fi influențat pe viitorul evocator al Vălenilor. În orice caz, dacă a fost aici un punct de pornire, Agârbiceanu îl depășește repede, încă din galeria de portrete adunată în volumul *În întuneric* (1910) și – prin lărgirea investigației – în câteva nuvele din *Două iubiri* (1910); în roman, maturitatea lui va fi pe deplin probată. Talentul lui Ciura e mai limitat, respirația epică mai scurtă, însăși cariera lui scriitoricească se încheie curând după Primul Război Mondial (deși el moare abia în 1936)²⁹.

Cercetând arhivistic perioada în care Agârbiceanu s-a aflat în Munții Apuseni, Mircea Zăciu a descoperit că bunicul lui Alexandru Ciura, Iosif Ciura, fusese preot în Bucium-Sașa aproape 60 de ani³⁰. O parohie pe care autorul *Arhanghelilor* a găsit-o săracă. A găsit, însă, în acest univers al băieșilor, un *topos* literar. Cornel Regman aprecia că *Arhanghelii* ar urma, la nivel tematic, în ceea ce privește cadrul minieresc, modelul lui Zola din *La fericirea femeilor* sau *Germinal*³¹. Romanul lui Agârbiceanu este, cum notam, cea dintâi operă de anvergură care „exploatează” mineritul autohton. Misiunea sacerdotală de la Bucium-Sașa, deși umbrată de unele neajunsuri³², i-a furnizat prozatorului o lume. Despre geneza *Arhanghelilor*, Agârbiceanu mărturisea în 1932: „Personagiile sunt aproape toate după realitate, numai povestirea însăși, viața de belșug, s’a petrecut vr’o trei-patru decenii, înainte de a merge eu în Munții Apuseni. Dar trăiau oamenii care au cunoscut acea viață de belșug, și povesteau bucuros”³³.

Romanul³⁴ se deschide cu atmosfera premergătoare vacanței de la un seminar teologic, unde facem cunoștință cu tânărul Vasile Murășanu, fiul preotului din

²⁸ În *Presa literară românească: articole program de ziare și reviste (1789–1948)*, ediție în două volume, note, bibliografie, indici de I. Hangiu, cu o introducere de D. Micu, [București], Editura pentru Literatură, 1968, vol. II (1901–1948) *Studii și documente*, p. 38–39.

²⁹ Mircea Zăciu, vol. cit., p. 112–113.

³⁰ *Ibidem*, p. 74.

³¹ Cornel Regman, *Agârbiceanu și demonii: studiu de tipologie literară*, ediția a doua revăzută și adăugită, Pitești, Editura Paralela 45, 2001, p. 85–86.

³² În 1932, Agârbiceanu fusese invitat să participe la seria de prelegeri *Mărturisiri literare*, de la Facultatea de Litere din București. (Textul conferinței a fost publicat nouă ani mai târziu.) Cu acest prilej, prozatorul se referise și la perioada în care oficiase la Bucium-Sașa: „Mai ales primii patru ani de preoție mi-au desvăluit cele mai multe mizerii ale vieții dela țară. Eram uneori săturat, supraîncărcat cu senzații și impresii deșteptate de mizeria sătenilor, încât regretam că m’am făcut preot să cunosc toată această mizerie, și materială și morală”. I. Agârbiceanu, *Mărturisiri*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul VIII, nr. 12 (240), 1 decembrie, 1941, p. 558.

³³ *Ibidem*, p. 556.

³⁴ Ediția pe care am folosit-o este cea din Ion Agârbiceanu, *Opere 7*, [București], Editura Minerva, 1972, însoțită de următoarea precizare: „Textul din acest volum a fost pregătit pentru tipar de G. Pienescu, sub supravegherea autorului, în anul 1962”.

Văleni. Unul dintre profesori îi încredințează 30 de coroane. O „bursă” particulară, din buzunarul părintelui, care ținea să-i sprijine pe elevii mai puțin avuți. Tânărul nu primește cu prea mare bucurie gestul preotului, socotindu-se, în sine sa, chiar umilit. Nemulțumire care prefigurează un complex. Un complex care va ieși foarte curând la iveală și care va fi acutizat pe parcurs. Vasile Murășanu pleacă acasă, la Văleni. Pentru a ajunge în satul natal, trebuie să ia trenul până într-un orașel, de unde își va continua călătoria cu carul. În gară, ar fi vrut să caute un coleg, ca să nu călătorească singur, dar se teme să nu piardă trenul. Încă nu s-a acomodat cu acest mijloc de transport: „În el rămăsese mult din teama ce-o are țăranul față de monstrul acesta negru”. Am putea fi tentați să depistăm în fobia de sorginte rurală cu care romancierul își înzestreză personajul și mai ales în „demonizarea” locomotivei, „garată” într-un bestiar al modernității, o tendință antiprogresistă. Însă Agârbiceanu vehiculează aici un clișeu. I.L. Caragiale, în schița *Monopol...*, din 1907, scria despre „suflarea de monstru astmatic a locomotivei”. Totuși, când clericul va schimba, în drumul spre casă, vehiculul, urcușurile grele îl îndeamnă să vadă avantajele transportului feroviar, spunându-i căruțașului: „Ce să facem, Ierotei, dacă n-avem drum-de-fier?”. Replica lui Ierotei – slujitorul preotului din Văleni – se scufundă într-o perspectivă retrogradă: „Cu drăcii de elea nici nu m-aș încurca eu!”. Ca ideologie literară, în *Arhanghelii* sunt, indubitabil, unele „brazde” ale sămănătorismului. Vom ajunge și în preajma lor.

Pe durata călătoriei feroviare, suntem familiarizați cu amorul secret al tânărului pentru consăteanca sa Elenuța Rodean, fiica notarului Iosif Rodean, directorul minei „Arhanghelii”. Murășanu îi cumpărase fetei un volum de nuvele, pe care abia aștepta să i-l dăruiască. Treptat, piedicile – de ordin pecuniar – ivite în calea fericirii alături de Elenuța încep să-i tulbure liniștea care îl învăluise în timp ce contemplant panteistic peisajele: „Cum gândea așa, avu chiar unele porniri de mânie față de Elenuța și notarul Rodean”. Ostilitatea se amplifică, transformându-se într-un drastic rechizitoriu moral: „Deodată începu, așa, din senin, să-l judece foarte aspru pe notar”. Pentru ca, apoi, să-l asalteze sentimente care ar trebui să-i rămână străine unui cleric: „Începu să urască, din tot sufletul, baia de aur la care era părtaș principal tatăl Elenuței, aproape singurul proprietar”. (Confruntând acest pasaj din 1972 cu ediția *princeps*, sesizăm câteva diferențe: „Începu să se gândească cu sfială, cu plăcere la sat și la Elenuța și sfârși printr-un fel de mânie, de revoltă împotriva ei și a părinților ei; adevărat că și revolta aceasta izvora chiar din faptul că Vasile Murășanu ținea mult la fetița aceea. Gândurile și hotărârile ce-și lua erau jumătate de tânăr, jumătate de bărbat, și se încurcau mereu”³⁵.) În imaginația surescitată a tânărului, mina este sinonimă cu infernul: „Și-o închipui repede ca pe o gură de iad”. Revolta interioară a clericului atinge chiar îndoiele legate de dreptatea acestei lumi: „Ce folos că frățietatea, egalitatea între oameni e proclamată de atâtea veacuri de legea lui Hristos, că e vestită cu căldură de atâția mari gânditori, dacă averea pune atâtea stavile între oameni!”.

³⁵ *Ibidem*, p. 8.

În Văleni, aurul creează unele dezechilibre socioculturale. Ierarhia simbolică a satului este subminată de puterea bănească: „Chiar țăranii, nu salută cu mai mult respect pe notarul Rodean decât pe popa?”. Putem identifica, în aceste mutații, reflexele unei viziuni sămănătoriste. În scrierile lui Agârbiceanu se găsesc destule amprente ale acestei orientări, căreia prozatorul i-a fost, altminteri, tributari.

Pe măsură ce Vasile Murășanu se apropie de sat, fizionomia naturii se modifică. Peisajul pare să se adâncească, să se îngusteze, la fel cum se adâncește și clericul în angoasele sale: „șesul se strâmta tot mai mult, dealuri se înălțau tot mai dese, mai înalte de o parte și de alta”. Totuși, în orașul X, furiile tânărului par să se fi domolit, acesta recuperându-și încrederea în candoarea Elenuței. Dar, în preajma hanului unde va înnopta, fumul topitoriei îl înnegurase. Prozatorul așază un alt contrast – olfactiv – între starea de beatitudine pe care o trăise clericul în tren, îndreptându-se spre casă („Vasile Murășanu sorbea cu lăcomie aerul primăverii, mireasma pajiștii tinere, a pământului umezit de ploaie”), și starea care îl apăsa la han, în climatul industrial din orașul X – care, ultimă „escală” a tânărului în drumul său spre casă, ar putea fi codificarea ficțională a Zlatnei. Ajuns acolo, N. Iorga scrisese despre „topitoria de aur a Statului, unde neconținut fumegă cu cel mai puturos dintre fumuri cărbunii și zgura ce se aruncă”³⁶. În monografia *Zarandul și Munții Apuseni*, realizată de geograful Silvestru Moldovan, Zlatna este „centrul băieșitului ardelean”³⁷, pentru că „aici își au sediul supremele direcții montanistice ale noastre, apoi se află cămară și cohuri. Aceste din urmă sunt acum unicele cohuri în Ardeal. Ele ocupă un loc estins la marginea din jos a orașelului, lângă gara călei ferate și au fost făcute în timpul domniei împăratului Carol VI”³⁸. Teofil Frâncu și George Candrea au introdus, în monografia *Români din munții Apuseni (moșii)*, un lexicon intitulat *Termeni speciali la minerii*. Este inclus și „cohol” – întrebuințat de S. Moldovan – care desemnează uzina³⁹.

Recapitulând, Vasile Murășanu călătorește cu trenul până la Zlatna. Agârbiceanu mărturisise că „viața de belșug” pe care a ficționalizat-o în *Arhanghelii* s-a petrecut cu trei-patru decenii înainte de a lua în primire parohia din Țara Moșilor. Cum la Bucium-Sașa a fost numit preot în 1906, o aritmetică elementară ne arată că epoca reconstituită în roman ar fi cea de la 1865–1875. Dar prozatorul nu a „frecventat” decât documentaristic acel interval, fără a fixa acțiunea propriu-zisă în cadrul strict al perioadei menționate. Sunt dispersate, în *Arhanghelii*, destule indicii temporale care probează că autorul nu s-a limitat la anii belșugului. Explorând istoriografia feroviară a Transilvaniei, constatăm că, la 1860–1870, calea ferată care „traversează” *Arhanghelii* nu fusese construită. Abia în 1895 se va inaugura linia Alba Iulia–Zlatna. Sigur, această nesincronizare nu perturbă cu nimic autenticitatea romanului. Arată,

³⁶ N. Iorga, vol. cit., p. 374.

³⁷ Silvestru Moldovan, vol. cit., p. 276.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Teofil Frâncu, George Candrea, *Români din munții Apuseni (moșii)*, scriere etnografică cu 10 ilustrațiuni în fotografie, București, Tipografia Modernă, Gr. Luis, Strada Academiei 24, 1888, p. 41.

cel mult, o neglijență a autorului. Poate că ritmul precipitat în care își elabora prozele – pomenit atât de Octavian C. Tăslăuanu, cât și de Agârbiceanu însuși – nici nu îi îngăduia să dezvolte o arhitectură riguroasă, fără „fisuri”, de tip Rebreanu. „Viața de belșug” a băieșilor din Țara Moșilor era de ceva vreme istorie când N. Iorga călătorise în Transilvania, la 1904–1905. Agârbiceanu a „prelungit-o”, în *Arhanghelii*, până în jurul lui 1900. Nu e însă obligatoriu ca transpunerea literară a unei epoci să adopte și o precizie evenimentială imediată. Romanul *Arhanghelii* nu se distanțează, totuși, foarte mult în timp de „viața de belșug” a mineritului aurifer.

Că „viața de belșug” din *Arhanghelii* ține, într-adevăr, de alte timpuri, aflăm din diferite surse. În monografia lui Silvestru Moldovan, citim despre băieși:

„Ei trăesc din venitul minelor, mereu cu banul în mână. Când băile dau bine și norocul îi paște, târgurile Abrudului sunt foarte animate, veselia e la culme și tângoveții și băieșii își petrec vesel și lărmuitor, la sunetul cobzei și al vioarelor țigănești. Așa e băieșul la târg, așa e Dumineca, la joc. El are azi bani și se simte la largul seu. Nădejdea îl nutrește, că mâne sau poimâne earăși îi va eși norocul în cale. Dacă nu... ce-'i pasă; cel puțin sê-'și facă odată o zi bună...”⁴⁰.

Epoca de bunăstare, de exuberant *Carpe diem* mineresc, în care băieșii chefuliau cu lăutari, a apus:

„Dar' în ziua de azi lucrurile s'au cam schimbat. Băișagurile dau acum slabe venituri, traiul e scump, poverile sunt multe și grele. Azi băieșului mai rar îi dă mâna să fie risipitor și-'i pare o veche și necrezută poveste știrea străcurată prin vremuri despre zilele din bătrâni, pline de belșug, cu toate-că e fapt, că erau odinioară vremuri, când primarul Abrudului își bătea *potcoave de aur* pe cismele de Dumineca și mergea așa la biserică să asculte sfânta slujbă dumnezească⁴¹.

Pentru Vasile Murășanu, mina de aur este o prezență malefică, terifiantă: „Îi apăru deodată și mai amenințătoare, ca și când l-ar pândi din întuneric”. Un alt contrast, între numele băii – „Arhanghelii” – și sentimentele de vrăjmășie pe care i le provoacă această mină lui Vasile Murășanu. Entuziasmul întoarcerii în Văleni se volatilizase: „nu mai simți nici o plăcere să meargă acasă”. Mina de aur maculează sufletele oamenilor, stârnind ambiția posesiunii, a averii.

Birtașul din orașul X îl anunță foarte plastic pe tânăr că, peste iarnă, Vălenii au ajuns un fel de El Dorado: „taie aur ca-n mămligă”. Și își exprimă regretul că părintele nu este acționar la mină: „Acum odată știu că l-ar fi văzut Dumnezeu”. De asemenea, hangiul îi dă de veste că Elenuța a fost la un institut din Viena. Notarul Rodean este considerat, datorită avuției sale, un fel de zeu: „Ce-i viața noastră pe lângă a notarului Rodean, de pildă?”. De fapt, clericul se dovedește a fi un idealist. Hangiul îi surprinde această structură: „Ei, dumneata ești tânăr, dumneata ai capul plin de iluzii!”. Poate că nu întâmplător, în descrierea hărmălaiei

⁴⁰ Silvestru Moldovan, vol. cit., p. 63.

⁴¹ *Ibidem*, p. 64.

care acaparase seminarul, prozatorul folosește această comparație: „În câteva minute, întreg seminarul părea în plină revoluție”. Vasile Murășanu trădează, în aprinderile sale împotriva băii, „semnalmente” unui revoluționar. Ura care îl bântuise în tren ia proporții hegemonice pe timpul nopții: „Se simți deodată că urăște din tot sufletul acest izvor de aur [...] chiar drumul acesta spre casă și pe toți oamenii de pe-aici care păreau infectați de setea de aur”.

La han va sosi, dimineața, pentru a-l duce acasă pe cleric, Ierotei, ajutorul preotului din Văleni. Acesta îl slujește pe părinte numai pentru că nu are încotro: „Eu nu mă pricep la băit, altfel... n-aș sluji eu pe la popa”. Iar preotul este nevoit să se descurce cu Ierotei pentru că, dacă l-ar îndepărta, nu s-ar înghesui nimeni să-i ia locul: „Ficiorii de-aici din sat nu vin. Băile-i ademenesc pe toți”.

În pădure, cei doi aud cântecul cucului. Superstițios, Ierotei consideră că e un semn nefast și coboară să verifice roțile căruței, care „nu mai era nici nouă, nici de curând reparată”. Spre a-și justifica temerile, îi spune tânărului că un băieș de la „Arhangheli” care auzise același cântec primăvara trecută s-a prăpădit în adâncuri. Clericul încearcă să-i alunge aprehensiunile, invocând legile divine: „Omul poate muri în toată clipa, zise clericul. Viața noastră e în mâna Celui-de-Sus”. La „Arhangheli” au mai pierit mineri. „Băieșii spun c-or da de aur tot mai mult pentru asta. Dar eu zic că nu-i sămn bun”, continuă Ierotei. Reconstituind universul mineritului aurifer, Agârbiceanu înserează în roman și mitologia acestui spațiu. Un spațiu impregnat de supranatural. Mai exact, de un soi de iele ale subteranului, numite „vâlvele băilor”. Prozatorul Alexandru Ciura, cu care Agârbiceanu a împărțit „parohia” literară a băieșilor din Țara Moșilor, amintește în scrierile sale credința trainică a minerilor în aceste fapte:

„Vâlva e tânără și frumoasă... Își pune ochii pe câte un fecior mai zdravăn și când îl întâlnește prin vr'un colț de știolnă, i-se arată... [...] după ce a omorât un om, dă aur din belșug celorlalți, ca să-și ispășească păcatul... De aceea e credința la băieși, că dacă omoară baia vr'un om, dăm de aur gros...”⁴².

Această credință e parte integrantă a universului mineresc din Țara Moșilor. Vâlva ocrotește aurul. Despre duhurile care ar colinda galeriile miniere citim în monografia lui Teofil Frâncu și George Candrea:

Băieșii fiind foarte superstițioși ei cred că fie-care bae își are *Vêlva eî*, un fel de ființă divină, care supraveghează și distribue aurul prin băi. *Vêlva băii* e invisibilă și numai celor mai curagioși se arată. Statura ei e înaltă și îmbrăcată ca și băieșii, însă cu haine mai frumoase de cât ale lor; are *șteart* (lampă de bae) în mână și ciocănesce ca și ei prin bae. Credința băieșilor este că baia care n'are *Vêlvă*, n'are aur, și când s'au sleit aurul într'o localitate ei ȕic: *aŭ fugit Vêva băilor din aceste locuri în alte ținuturi*⁴³.

Deocamdată, Vâlva băii nu se dă dusă din Văleni.

⁴² Alexandru Ciura, *Amintiri: schițe și nuvele*, Orăștie, Editura Librăriei naționale, S. Bornemisa, 1912, p. 41.

⁴³ *Români...*, ed. cit., p. 40–41.

Cei doi drumeți intră în sat. Sunt întâmpinați de un vuiet care nu le este străin: „acel «toc-toc, toc-toc-toc-toc», împreună c-un huiet ciudat, larma pe care o făceau șteampurile – piulele de pisat piatră auriferă. Larma aceasta o prindeau pădurile, o repetau, o creșteau și nu se mai putea cunoaște de unde vine” (p. 46). Naratorul așază în Văleni o entitate tutelară: aceea a aurului. Palpitul șteampurilor – reprodus onomatopeic de prozator – acoperă împrejurimile, devenind o cadență a vieții. Această „pulsatie” specifică băișagului a fost metaforizată de Ion D. Sîrbu în piesa de teatru *Pragul albastru*: „Da, șteampurile. Bat ca o inimă”⁴⁴. Aurul este, așadar, mai mult decât un minereu; este o ființă. Acțiunea piesei lui Sîrbu este plasată în satul Roșia din Apuseni, un centru – încă din epoca romană – al mineritului aurifer. Autorul *Jurnalului unui jurnalist fără jurnal* cunoștea acele meleaguri, după cum ține să precizeze chiar în didascalie: „Satul în care se petrece acțiunea acestei piese există undeva în Munții Apuseni. L-am și văzut, am și trăit în el”⁴⁵.

La birtul din Văleni sunt mulți petrecăreți, băieși de la „Arhanghelii”. Ierotei îi privește muștrător și, cu aceeași predispoziție vaticinară care îl cuprinsese în pădure, anticipează vremuri grele: „Zic eu că o să vie bătaia lui Dumnezeu peste noi!...”. În roman este răspândită o puternică încărcătură apocaliptică. Pe lângă atari profeții, care nu sunt singulare, iminența urgiei va fi perpetuată și prin blesteme.

Câțiva dintre cheflii, recunoscându-l pe băiatul preotului, aleargă după căruța ca să închine un pahar cu Vasile Murășanu. Deși îi repugnă ebrietatea lor, clericul nu e insensibil la prețuirea cu care îl întâmpină consătenii. Vasile Murășanu ține la prestigiul lui și se teme că, nefiind înstărit, comunitatea l-ar putea trata ca pe un oarecare. Dar unii băieși, cu toate că sunt abțiguiți strașnic, insistă să-l cinstească pe fiul preotului. Motiv de consolare pentru orgoliul tânărului a cărui familie nu avea o situație financiară grozavă. Chiar dacă localnicii îi arată mai multă deferență directorului minei decât preotului, aurul nu a destabilizat de tot ordinea socială. Iar băiatul preotului este în această ierarhie. Speranțele nu îi sunt încă primejduite. Câtă vreme lumea îl respectă, ba unii chiar se ridică de la mese pentru a-l înconjura cu afecțiune, poate să spere. Poate să spere că Elenuța Rodean îi va întoarce dragostea.

Prosperitatea localnicilor se reflectă și în îmbrăcămintea acestora: „Cizme de lac la bărbați, năframe de mătase la femei erau lucruri de toate zilele în Văleni”. În Văleni – un sat dintr-o regiune montană, fără posibilități agricole – oamenii creșteau animale și țineau o mică gospodărie. Belșugul a eliminat aceste îndeletniciri: „Grăunțe, făină, porc de Crăciun, miel de Paști, toate se cumpărau din piață”. Preotul cultiva o grădină de zarzavaturi, gândind că îi va impulsiiona și pe enoriașii săi. (Iar naratorul cultivă aici, cu discreție, un model sămănătorist...) Văleni este un sat care tinde mai degrabă să se urbanizeze decât să-și conserve specificul. Se simte, și în această imagine, puseul sămănătorist. Năpădiți de belșugul aurului, băieșii își rafinează plăcerile bahice: „Se bea în Văleni bere și vin

⁴⁴ Ion D. Sîrbu, *Pragul albastru*, în vol. *Arca bunei speranțe*, București, Editura Eminescu, 1982, p. 495.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 489.

de întâia calitate”. În același timp, belșugul se răsfrânge și în obiceiurile religioase: „Și munca lor era grea, dar de când era aur mult în băi, nici cei care nu băiau nu mai voiau să știe ce-s posturile”. Delicvescența este subliniată de tatăl lui Vasile Murășanu: „Dar luxul ce s-a încuibat, și mai ales petrecaniile astea turbate, iată ce mă pune pe gânduri. Mai ales ce fac de-o vreme încoace băieșii de la «Arhanghelii» e nemaipomenit”.

În oraș, băieșii, nevestele ori copiii lor sunt vestiți pentru prodigalitatea pe care o etalează: „Orășencele se grăbeau să cumpere cât se poate de dimineată în Sâmbăta Mare, până nu începeau să sosească băieșii din Văleni și din alte două sate cu ocne de aur”. Comercianții slovaci de stofe știu cum să le flateze pe femeile băieșilor pentru a le ademeni să cumpere cele mai scumpe podoabe. Această ostentație a nechibuzinței care i-a contaminat pe oamenii din Văleni pare neverosimilă. O nechibuzință menită să consolideze filonul eticist în jurul căruia se dezvoltă romanul. Agârbiceanu este, în *Arhanghelii*, un prozator moralist, care, ficționalizând excesul, predică – indirect – decența și cumpătarea. Dar romancierul nu șarjează nechibuzința, ci respectă mărturiile despre „epoca de aur” a mineritului din Țara Moților.

Orașul în care se duc vălenarii nu poate fi decât Abrudul. Dacă Zlatna este centrul administrativ, „centrul ținutului minelor putem dice că astă-đi e Abrudul (*Alburnum*)”⁴⁶. Despre locuitorii ținutului, citim în aceeași monografie:

„Sunt ómeni buni din fire și se întrec în lucș, în cât aprópe sunt risipitori, tocându-și averile cu petrekerile. Se dice că mai de mult un Abruđean cu numele Anghel era atât de bogat și îmbuibat, în cât în loc de sare presăra mămăliga cu nisip de aur și își cumpăra arme de lucș de la cel mai renumit comerciant, Lazarino Comenazo din Italia”⁴⁷.

Excentricitatea culinară a acestui nabab apare și într-o proză a lui Alexandru Ciura, *Pe Valea Cerbului*, publicată în 1912 în volumul *Amintiri: schițe și nuvele*:

„La masa încărcată cu mâncări și beuturi, curgeau glumele, schinteiau ochii mesenilor când îngânau încet „țarina” după banda lui Ghiuț. Cel mai vesel scotea o hârtie de cincizeci, o rupea în două și lipia o jumătate de fruntea primașului; ceilalți svârliau galbini în tavă, iar gazda, ca să-i întreacă pe toți, presăra cu pulbere de aur balmoșul de pe masă. «E mai bun așa, măi, balmoș cu aur!»”⁴⁸

Poate că în *Arhanghelii* reverberează chiar numele acestui Anghel.

Bărbații și femeile care se îndreaptă în Sâmbăta Mare spre oraș formează un „șirag alb”. Felul în care Agârbiceanu surprinde opulența sătenilor din Văleni este pilduitor pentru miza moralistă a romanului. Pălăriile bărbaților sunt ornate cu fire aurite „care păreau șerpi subțiri de aur încolăciți de trei ori”. Cizmele lor „străluceau ca niște fețe de oglinzi negre în reflectările soarelui”. Prozatorul respectă, însă, cu fidelitate mărturiile despre ținutele băieșilor și ale nevestelor acestora. Vestimentația lor a fost evidențiată, de pildă, de Teofil Frâncu și George Candrea,

⁴⁶ Frâncu Teofil, Candrea George, vol. cit., p. 34.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Alexandru Ciura, vol. cit., p. 49.

care descriu cum se înfățișau sătenii în târgul Abrudului: „buciumăneană cu portul ei elegant și lucos lucrat⁴⁹” și „trufașul buciumănean cu cismele sclipiciose de lac, cusute pe margini cu fir tricolor, cu peptar cusut cu mătase, cu pălărie mică rotundă de mătase și cu fir de aur împodobită⁵⁰”.

Dichisirea pălăriilor cu fir de aur ar fi o tradiție de origine romană. Într-o monografie semnată de publicistul Ion Rusu Abrudeanu, care, pe copertă, își „decorează”, la rândul său, numele cu trecute ranguri politice („fost deputat și senator de Alba”), se menționează legenda unei vizite a împăratului Septimius Severus în Țara Moșilor. Augustului oaspete i s-ar fi oferit o tavă încărcată cu aur:

„În semn de bucurie, împăratul a distins pe fiecare minier în parte, punându-le la pălărie câte un fir de aur din grămada destinată tezaurului imperial de la Roma. Din acest gest împărătesc s’ar trage obiceiul țăranilor români din Zlatna și Bucium de a purta până azi la pălăriile lor un șnur aur, așezat în patru șiruri deasupra bordurei⁵¹”.

Să ne întoarcem la romanul lui Agârbiceanu, în paginile căruia femeile din Văleni defilează cu „lungi și grele năframe” și „tocuri înalte, ca și doamnele de la oraș”. Cu alte cuvinte, își părăsesc, odată cu portul, condiția rurală, împrumutând coduri ale eleganței citadine. O nouă amprentă sămănătoristă. Deoarece orașul nu are aici o conotație pozitivă. Încălțările femeilor din Văleni nu reprezintă, pentru narator, un... pas civilizațional, ci o degradare identitară. Dar, din nou, în această fastuoasă paradă a modei, prozatorul respectă „garderoba” epocii. Înaintea lui Agârbiceanu, Alexandru Ciura evoca, în schița *Pe Valea Cerbului* (inspirată, de asemenea, de „epoca de aur” a mineritului din Țara Moșilor), luxul cu care se arătau în lume soțiile de băieși: „Nevestele purtau cârpe grele de mătăsă, cercei de aur, salbă de taleri sclipitori, și zădii țesute în fir de argint⁵²”.

Clericul află, de la surorile lui, că domnișoara Rodean se va logodi de Paști. Prilej de întunecare sufletească. Frământările, decepțiile, furiile care îl măcinaseră neconținut pe Vasile Murășanu de când se întorsese în sat sunt risipite de sacralitatea din Noaptea Prohodului. Slujba pe care o va oficia alături de tatăl său pogoară în cleric o împăcare aproape ascetică. Această împăcare nu va dura prea mult. Când înconjoară biserica, o întâlnește pe Elenuța Rodean, care îi aprinde lumânarea stinsă și îl smulge din starea de pietate. Gestul domnișoarei are semnificația lui, prevestind o apropiere.

În sfârșit, se arată la față și notarul Rodean. Intrarea lui propriu-zisă în roman este una triumfală. Până acum, naratorul i-a întreținut în absență aura. Prin înverșunările și neliniștile clericului temător că, din cauza resurselor modeste ale familiei sale, nu o va putea cuceri pe fiica directorului de la „Arhanghelii”, prin

⁴⁹ Capitolul *Băeșii (Minerii)*, în vol. cit., p. 35.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 36.

⁵¹ Ion Rusu Abrudeanu, *Aurul românesc: istoria lui din vechime până azi*, cu 103 ilustrațiuni și o hartă, București, Editura Cartea Românească, 1933, p. 151.

⁵² Alexandru Ciura, vol. cit., p. 50.

admirația cu care se vorbea despre notar la hanul din orașul X, Rodean este un personaj-vedetă. În Sâmbăta Mare, directorul merge la oraș, tolănit în trăsura care gonește prin mulțime. O mulțime care onora, supusă, trecerea notarului: „Ca într-o vijelie trecea trăsura pe dinaintea oamenilor, care salutau cu pălăriile în mână”. Rodean răspundea imperturbabil, fără a se obosi să ridice mâna sau să încline capul. De îndeplinirea acestui protocol se ocupau doi tineri care îl acompaniau. Agârbiceanu îl portretizează pe notar întrebându-l un zoomorfism fizionomic: „capul mare și întunecat, care-i dădea o înfățișare de zimbru”. Puterea financiară pe care o avea directorul minei se conjugă cu puterea fizică.

A venit în vacanță și Gheorghe, fratele Elenutei, student la Viena, însoțit de doi comilitoni: Pruncul și Ungurean, fii de societari la „Arhanghelii”. (Cei doi sunt tinerii care îl acompaniau pe Rodean.) Sosiseră de câteva zile în ținut, dar petrecuseră în orașul X, de unde nu au plecat decât după ce isprăviseră toți banii pe care îi mai aveau. Spre deosebire de aceștia, băiatul lui Rodean e așezat. Și îl contrariază viziunea tatălui său, care îi spune că o acțiune la „Arhanghelii” valorează „mai mult decât toate diplomele câte le dă universitatea voastră în zece ani”. Și Elenuta împărtășește viziunea fratelui său. Dacă ar ști Vasile Murășanu...

De Paști, satul se cutremură: „Un străin care ar fi sosit sâmbătă seara în Văleni și ar fi voit să doarmă noaptea Paștilor aici, s-ar fi culcat în zadar. Înainte de miezul nopții începură să împuște treascurile”. Rodean însuși le plăti băieșilor de la „Arhanghelii” ca să zguduie satul. Cineva îi ceartă: „Asta nu mai e cinstire pentru noaptea Învierii; ce faceți voi e curată bațjocură!”. Detunăturile încetează abia în zori. Era o tradiție în comunitățile minerești din Munții Apuseni ca sărbătoarea Paștelui să fie „pafațată” printr-un asemenea vacarm. Agârbiceanu mărturisise că de la această tradiție se înfiripase ideea *Arhanghelilor*: „E al doilea roman al meu. M’a îndemnat să-l scriu petrecerea dela Paști care se făcea în Bucium-Sasa, și așa ca și în celelalte Buciume, sate de minieri la mine de aur. Era o petrecere de proporții aproape epice: ține trei zile și trei nopți, aproape fără întrerupere”⁵³.

Acest obicei zgomotos a fost surprins și de Radu D. Rosetti, într-o altă perioadă. După Primul Război Mondial, Regina trimisese văduvelor din Țara Moșilor un vagon cu făină și haine obținute prin Crucea Roșie Americană. Radu D. Rosetti a făcut parte din delegația care împărțise darurile suveranei. La Abrud, se dezlănțuise o larmă asemănătoare celei pe care a cunoscut-o Agârbiceanu:

„Din cinci în cinci minute se aud salve de tunuri, și mereu toaca, o toacă bizară, care pare mai mult cântec de xilofon. Tunurile sunt trase de pe dealuri – se vede fumul – și melodiile de pe instrumentul de lemn vin tot de acolo, una răspunzând alteia, ca la un concert. La început cred că e o manifestație în cinstea noastră, dar aflu că e un obicei local de sărbătorile Paștelui, minerii risipind praful de pușcă, țărani bătând toaca pe stinghe de frasin de trei ori pe zi”⁵⁴.

⁵³ I. Agârbiceanu, *Mărturisiri*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul VIII, nr. 12, 1 Decembrie 1941, p. 556.

⁵⁴ *Între Moși*, în Radu D. Rosetti, *Remember: 1916–1919*, București, Editura Librăriei Socec & Co, Societate Anonimă, 1921, p. 201–202.

Directorul „Arhanghelilor” nu a vrut să meargă la slujba de Paști. L-a constrâns soția, pe care, în timpul liturghiei, Rodean o săgeta cu „priviri mânioase”. Împotrivirea vehementă a lui Rodean de a veni la biserică furnizează o altă mostră a dimensiunii eticiste cuprinse în roman. Notarul este atât de înstrăinat de legile creștine, încât nici măcar datina nu vrea s-o mai respecte. Și mai este un lucru pe care prozatorul ține să îl evidențieze: pe Rodean îl indispuie aglomerația din biserică. Nu voi urma cărările deja bătătorite care evocă demonismul notarului. Octavian Tăslăuanu surprinde, în memorialistica sa, plecând de la romanul *Arhanghelii*, dimensiunea „misticismului creștin” care „caracterizează întreaga operă a lui Ioan Agârbiceanu”⁵⁵.

Notarul Rodean este un personaj puternic. Un personaj a cărui autoritate o întrece pe cea a preotului. Și, totuși, cineva îndrăznește să sfideze puterea notarului: lăutarul Lăiță. Care, de Paști, nu se înduplecă să intre în casa directorului de la „Arhanghelii”. Vine să-i cânte, după cum era tradiția, însă când notarul îl cheamă în casă, Lăiță nu se clintește din tindă. Este un gest de frondă. Niciodată notarul nu îi arătase prietenie. Mai mult, niciodată notarul nu păruse emoționat de cântecele lui: „nu i-a văzut ochii umeziți de cântecele lui, și asta nu i-o putea ierta”. Încăpătânându-se să-și afișeze demnitatea, Lăiță îl silește pe Rodean să iasă în pragul ușii, pentru a-l lua cu binișorul. Abia atunci lăutarul pășește înăuntru. Dar își păstrează atitudinea protestatară și nu se atinge de coniac, pentru a închina cu Rodean. Atunci notarul îi toarnă el însuși în pahar. Moment în care Lăiță se îmbunează. Se îmbunează, însă se și căiește. Nu față de Rodean, ci față de preot. Muzicanții din taraf vor să-și continue traseul la primar și la alte mărimi. Lăiță poruncește să meargă la casa părintelui și spune: „Cu popa ar fi trebuit să începem”. Astfel, Lăiță nu îl înfruntă numai pe notar; înfruntă și ierarhia satului, o ierarhie răsturnată de belșugul aurului, în care preotul este marginalizat. Lăutarul reface, simbolic, ordinea inițială. Prin Lăiță intervine cel mai pregnant Agârbiceanu în roman. De la preot, lăutarii pleacă spre ceilalți fruntași, unde Lăiță se duce mai mult din obligație și pentru a-și ticsi buzunarele. Între timp, află că sunt trei noi case de vază în sat, pe care taraful trebuie să le onoreze: „De merge tot așa, începu el, la anul trăbă să venim cu patru mai mulți. Fruntașii se tot înmulțesc în Văleni”. Apoi, lăutarii se întorc în luncă. Acolo pornesc hora, în „inelul acela enorm, mișcător, de costume”. Prozatorul evidențiază belșugul din Văleni cu imagini de bijutier moralist. La propriu. Când localnicii mergeau la oraș, pentru cumpărăturile de sărbători, alcătuiau un „șirag alb”. Acum, când petrec, alcătuiesc un „inel enorm”.

Muzica este o componentă indispensabilă a petrecerilor băieșilor. În schița *Pe Valea Cerbului*, Alexandru Ciura zugrăvește un ospăț cu lăutari: „La masa încărcată cu mâncări și beuturi, curgeau glumele, schinteiau ochii mesenilor când îngâneau încet «țarina» după banda lui Ghiuț. Cel mai vesel scotea o hârtie de cincizeci, o rupea în două și lipia o jumătate de fruntea primașului”⁵⁶.

⁵⁵ În vol. cit., p. 147.

⁵⁶ Al. Ciura, vol. cit., p. 49.

La masa de Paști, Rodean are musafiri. Mai toți tânjesc să fie acționari la „Arhanghelii”. Sunt și avocații Albescu și Târnavăeanu, proaspeții logodnici ai Eugeniei și Octaviei, fiicele mai mari ale lui Rodean. Unul dintre invitați declară: „Eu pentru o acție de la «Arhanghelii» îmi dau, în orice clipă, diploma de avocat”. La sindrofie fusese convocat și tânărul Voicu, pe care directorul îl dorea ginere. Pretendentul nu o impresionează câtuși de puțin pe Elenuța. Aceasta, izolându-se în cameră, are brusc revelația că oaspeții nu au venit din prietenie, ci din oportunism. La fel și pretendentul ei. Și o încolțește același sentiment de ură pe care, nu demult, îl trăise Vasile Murășanu: „Urî din tot sufletul oca asta, o urî mai ales pentru că le adusesse în casă și pe candidatul Voicu”. Elenuța se gândește, în aceste momente de revoltă, la familia ei, dându-și seama că doar pe Ghiță îl simpatizează cu adevărat. „Pe mamă-sa o iubise în anii copilăriei, pe când Marina se purta încă îmbrăcată românește, în portul femeilor din Văleni. Dar de vreo șapte ani, de când mamă-sa purta toalete *ca orice cucoană de la oraș* [s.m./A.D.], încet-încet se înstrăinase de dânsa.” Elenuța fusese bulversată până la lacrimi de schimbarea vestimentară a mamei: „Când o văzu mai întâi în noul port, se sperie și, alergând afară, începu să plângă”.

Prozatorul nu stăpânește întotdeauna aluzia. Ține să așeze pe tavă chei parabolice, chei altminteri ușor de intuit, împingând romanul în didacticism. De pildă, Agârbiceanu amintește „cultul vițelului de aur” care domnea în familia notarului. Or, întregul roman poate fi situat în descendența legendei biblice.

Respectul de care se bucura notarul în sat se vede și la petrecerea câmpenească. Atunci când alaiul lui Rodean se instalează la masă, apare imediat „însuși birtașul Spiridon”, manifestându-și obediența prin temenele. Preotul nu beneficiase de un asemenea tratament. El „porunci numaidecît unui fecioraș de serviciu”. Autoritatea notarului se distinge în orice împrejurare. Este, cum notam, și o autoritate fizică. Atunci când își ia consoarta la joc, „trupul lui uriaș se ridică deasupra tuturor”.

La serbare, Elenuța dansează mai mereu cu Vasile Murășanu, spre indispoziția notarului. Domnișoara Rodean aprinde iarăși speranțele clericului: „Cred că alte piedici pot să-i țină departe unii de alții pe oameni, nu averea”. Murășanu îi recită prima strofă din *Și dacă...* (Agârbiceanu încurcă însă un vers al poeziei eminesciene: în loc de „E ca în minte să te am” – „E ca aminte să te am”. Trecând peste această confuzie, sesizăm o altă distanțare de „epoca de aur”: poezia *Și dacă...* a fost publicată în 1883.) Elenuța constată, dezamăgită, „cât se poartă de nedrept familia lor, chiar ea, cu familia preotului din sat”. Din această pricină, fata vărsase câteva lacrimi. Asistăm la cel de-al doilea moment în care ierarhia – răsturnată – a satului indignează pe cineva. Dacă lăutarul Lăiță „reparase” această ordine căindu-se că nu a pornit petrecerea de la casa preotului, Elenuța Rodean se căiește plângând că rudele ei nu se poartă cumsecade cu familia lui Vasile Murășanu. Este, totuși, o diferență între cele două atitudini: Elenuța se îndrăgostise de cleric. Revolta ei fusese, așadar, influențată de acest atașament. În cazul lui Lăiță, revolta fusese una

obiectivă, chiar dacă în ea mocnise și un resentiment: lăutarul nu agrea felul în care îl trata Rodean. Ceea ce l-a determinat să reconsidere ierarhia satului.

Tot pe fond muzical se consumă un moment halucinant. Protagonistul nu poate fi decât Rodean, care cumpără toată băutura, ordonând birtașului să o dea oamenilor. Care este semnificația dărniciiei lui? O demonstrație incandescentă de putere? Sau fusese copleșit de emoții auzind un cântec despre Avram Iancu, venerat ca fiu al aceluși ținut? Pentru că Rodean cumpăraseră băutura după ce se intonasese *Colo-n munții Tebei*, „cântarea favorită a notarului”, care înfiorase mulțimea: „umbre de nouri li se așezară bărbaților pe fețe. Lăiță acompania, clătînându-se domol, în ritmul muzicii, cu ochii închiși. Părea că nu mai cântă el, ci o ființă tainică”. Vom descoperi un pic mai târziu, prin vocea naratorului, că directorul „Arhanghelilor” aspira la o notorietate care să facă vâlvă și dincolo de Țara Moșilor: „Erau clipe când se gândea că de el va vorbi odată țara întreagă”. Auzind cântecul despre Avram Iancu, cântec care îl zguduise, Rodean pare să trăiască o metempsihoză inversă. Evocarea lui Iancu l-a transfigurat. Directorul „Arhanghelilor” trebuie să-și încordeze puterea, trebuie să continue momentul solemn. Trebuie, altfel spus, să miște și el mulțimea. Așa că dă de băut întregului sat. Efectul îi reușește. Oamenii încremenesc: „Câteva clipe fu o tăcere de moarte”. Apoi îl aclamă. Iosif Rodean își arătase puterea. Ovațiile cuprind numele băii. Mircea Zăciu nota că „Mina «Arhanghelii» este de fapt eroul principal al romanului”⁵⁷.

Primarul Vasile Cornean, unul dintre societarii de la „Arhanghelii”, amețit de băutura și atras de o văduvă, își maltratează soția până la leșin și o alungă din casă. Nevasta pleacă și îl blestemă: „Bătaia lui Dumnezeu are să te-ajungă!”. Primarul nu va scăpa de pedeapsa invocată.

La un moment dat, în birt, cei doi studenți petrecăreți, Pruncu și Ungurean, vor isca o discuție despre creaționism. Este posibil ca această scenă să conțină dedesubturi autobiografice, din perioada „Luceafărului” budapestan. Fostul conducător al publicației, Octavian C. Tăslăuanu, a evocat unele „întruniri” potatorice la care asistase, cu moderație, și tânărul Agârbiceanu. Acele libații atingeau uneori și impetuoase negări ale divinității: „În avântul nostru tineresc înaripat de păgânul Dyonisios, dărâmam în bucățele împărăția lui Dumnezeu, cu toate ierarhiile ei dogmatice și canonice și ca niște herostrați incendiari aprindeam pe ruinele ei torțele rațiunii pure, pentru a proslăvi stăpânirea legilor Naturii robite de duhul uman”⁵⁸. Prozatorul încerca să potolească iureșurile teribiliste: „Agârbiceanu în zadar ne înșira argumentele sfintei sale teologii, pe care i le răsturnam cu ușurința cu care răsturnam paharele de vin pe gât”⁵⁹. Resemnăt, teologul le spunea convivilor că se va ruga pentru mântuirea lor, sporind – involuntar – veselie acestora: „Noi îi răspundem în cor: Amin și o cupă de vin!”⁶⁰.

⁵⁷ Mircea Zăciu, vol. cit., p. 115.

⁵⁸ În *Amintiri dela „Luceafărul”*, ed. cit., 143.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 143.

Pruncul și Ungurean beau până în zori, adormind cu capetele pe masă. Secvența este însoțită de o comparație care accentuează mizele eticiste ale romanului: „Erau așa de palizi, încât păreau că-s scoși din sicriu”. Studenții sunt parcă desprinși din *Junii corupți*: „Oameni morți de vii!”. Naratorul nu își poate reprimă propensiunile moraliste. Personajele sunt judecate cu o virulență care amintește imprecategoriile eminesciene: „Să vă admir curajul în vinure vărsate,/ În sticle sfărâmate, hurii nerușinate/ Ce chiuie-n orgii?”.

După sărbătorile pascale, băieșii nu vor să mai coboare în subteran. Aud vaiete înspăimântătoare din adâncuri și se tem de Vâlva băii. Alertat, notarul ajunge grabnic la mină și, zeflemisind „spiritofobia” angajaților săi, pătrunde vitejește în galerie. Gemetele care îi îngroziseră pe băieși sunt, de fapt, agonia lui Gligoraș, furișat în mină ca să fure aur. Este, așadar, un holoangăr – hoț de aur. Singura „tradiție” a mineritului aurifer pe care Agârbiceanu o discută în treacăt. Despre holoangări a scris Alexandru Ciura, în schița *Glück auf!* (echivalentul german al neoașului salut mineresc „Noroc bun!”), arătând că furțișagurile cu care se îndeletniceau nu îi excludeau din comunitate, ci, dimpotrivă, le creșteau popularitatea, ca unor haiduci: „Erau de altfel iubiți de toată lumea, căci erau oameni buni și darnici și când «găseau» aur, împărțiau banii cu amândouă mâinile”⁶¹. În proza lui Ciura, doi holoangări care izbutiseră, nu fără peripeții, să dea lovitura se duc la preotul satului și donează o sută de taleri pentru un „prapor mândru la biserică”. Sacerdotul caută să-i „convertească” la cinste, lăsându-se repede păgubaș. Și iertându-i...

Nevasta lui Gligoraș, văzându-și bărbatul răposat, blestemă cumplit: „Să săăăce toată sămânța aurului din toți munții, din toată lumea”. Această nouă maledicție întregeste repertoriul apocaliptic al romanului. Cu toate că băile sunt încă bogate, satul pare pândit de nenorocire. Iar această nenorocire nu poate fi decât epuizarea aurului.

Biografia notarului Rodean este prezentată sub forma unei fișe. Directorul „Arhanghelilor” era venetic („venitură”). Sosise în Văleni cu un geamantan, călare pe o iapă albă. După doi ani, hotărăște să se căsătorească. Alege o fată simplă, Marina Negru, iar ca zestre le cere părinților acesteia, cei mai avuți vălenări, acțiunile de la „Arhanghelii”. Pe atunci, baia era părăsită, dar Rodean observase că îi atrage pe holoangări. Părinții fetei au fost surprinși. Mai întâi, pentru că notarul o alesese pe fata lor: „Din Văleni încă nu se măritase nici o fată după domn”. Apoi, pentru că mina pe care o pretinsese Rodean ca zestre nu era profitabilă. Așadar, Rodean bruiază ierarhiile Vălenilor încă din aranjamentul matrimonial. Notarul nu avea niciun sentiment pentru Marina Negru. Totul fusese calcul. Mariajul i-ar putea înlesni îmbogățirea. Pentru că Rodean vrea să se îmbogățească. A fost sfătuit să nu riște la „Arhanghelii” pentru că va sărăci. S-a împrumutat la bănci, străduindu-se, vreme de șase ani, să pornească mina „Aruncata”. Sătenii îl priveau cu compasiune,

⁶¹ În *Amintiri: schițe și nuvele*, ed. cit., p. 19.

dar și cu oareșce admirație pentru eforturile lui. Iosif Rodean mizează totul pe „Arhanghelii”. Vinde câteva acțiuni lui Vasile Cornean, lui Ungurean și lui Pruncu. Și, nu peste multă vreme, cei patru se îmbogățesc de pe urma aurului.

Rodean își căsătorește fiica mai mare, Maria, cu doctorul Vraciu. Belșugul de la „Arhanghelii” deschide calea logodnelor celorlalte două fete ale lui, directorului. Rodean demisionează din postul de notar, pentru a fi doar directorul „Arhanghelilor”. Multă vreme își păstrase titlul de funcționar ca să nu piardă considerația oamenilor. Localnicii, tributari eresurilor, suspectează în ascensiunea lui Rodean o umbră ocultă: „de la o vreme, unii începură să creadă că are cine știe ce legături cu puteri ascunse, cu Vâlva Băilor, ori chiar cu diavolul”. Agârbiceanu așază în dreptul notarului și o virtute: cinstea – „A se bucura de ceva ce-i al altuia nici nu-i trecea prin gând”.

Fiul lui Ionuț Ungurean obișnuia să-i solicite periodic bani tatălui său, trimițând la Văleni telegrame în care amenința că se va sinucide dacă nu capătă „rentele”. Mama băiatului nu mai este dispusă să stipendieze huzurul băiatului. Dar bătrânul nu se îndură să taie bugetul fiului, oferind o replică în care se simt ecourile sămănătorismului: „Dar cum să trăiască fără bani în *vavilonul* [s.m./A.D.] acela, femeie?”. Tatăl lui Pruncu nu este la fel de generos cu băiatul său. Mai mult, e convins că îndelungata aventură universitară a odraslei va însemna un fiasco, însă se rușinează să-și „repatrieze” fiul. Totuși, la sfârșitul vacanței de vară, seniorul anunță un ultimatum: va mai suporta doar un an sejurul studentesc al băiatului.

Ungurean era vestit la Viena pentru extravaganțele sale. Organiza zaiafeturi somptuoase la Restaurantul „Splendid”. Pare că Agârbiceanu l-ar imita din nou pe Eminescu. De această dată, cu *Ai noștri tineri*. Doar că metropola pierzaniei celor doi tineri din Văleni nu este Parisul, ca în sătira eminesciană, ci Viena.

Cumnatul Vraciu i-l prezintă notarului pe avocatul Crăciun, considerând că ar putea fi un bun logodnic pentru Elenuța. Și Rodean e de aceeași părere. Totul se spulberă când avocatul îi cere notarului o zestre nemaipomenită, în bani. Directorul „Arhanghelilor” îl gonește. Nu pentru că n-ar putea împlini pretențiile avocatului. Marea bucurie a lui Rodean era să uimească el însuși, nicidecum să i se impună.

Soția primarului moare. Eliberat, Cornean se căsătorește cu Dochița, rugându-l pe notar să le fie naș. Rodean refuză, ba chiar îi spune primarului că greșește: „Faci foarte rău că te căsătorești cu femeia aceea”. Iosif Rodean, deși robit de bogăție, are un fond curat: nu fură, nu legitimează imoralitatea. Este posibil ca notarul să nu vrea să-și păteze imaginea încuviințând un mariaj promiscuu. Primarul o aducea acasă pe Dochița, „spre scârba celor mai mulți vălenari”. Dezavuând această căsătorie, Rodean se „înruțește” cu preotul Murășanu, care nu a vrut să-i dea primarului binecuvântarea. Tânărul Ungurean se oferă să îndeplinească rolul de naș.

În acest „sezon” al nunților, Vasile Murășanu își ia inima în dinți și merge la Iosif Rodean pentru a cere mâna Elenuței. Naratorul alunecă încă o dată în didacticism. Înainte de a descrie dialogul dintre cleric și notar, precizează: „Din visarea aceasta – ori ce va fi fost – îi trezi însă, cumplit de brutal, purtarea lui Iosif Rodean”. La fel

de brutal este anulat și suspansul. Rodean îl ridiculizează pe tânărul îndrăgostit, prefăcându-se a înțelege că acesta a venit să ceară mână slujnicei sale, Nuța...

Un băieș „proorocea de vreo jumătate de an că în curînd se va isprăvi aurul la «Arhanghelii»”. Unul dintre societari, Pruncul, încearcă să îl convingă pe Rodean că noul gang al minei, în care se ducea o parte substanțială din venituri, este păgubos. Cum directorul nici nu se gîndește să oprească lucrurile, Pruncul se retrage, cedându-i acțiunile, contra cost, lui Rodean.

O inspirată schimbare de perspectivă narativă se produce în cea de-a doua parte a romanului: un timp, acțiunea „curge” în schimbul epistolar dintre Elenuța și Vasile. Lipsesc, astfel, intervențiile stridente ale naratorului.

Profetețiile catastrofice răspândite de-a lungul primei părți a romanului prind contur în această parte secundă. Directorul „Arhanghelilor” face tot mai des naveta la oraș, unde petrece și prinde gust pentru jocul de cărți. La Hotelul „Splendid” directorul le rezervase lui Rodean și anturajului său camera „18 carate”. Orașul e iarăși un loc al pierzaniei. Directorul își toacă averea la jocul de cărți. După ce pierduse o sumă uriașă, fostul notar se consolează cu satisfacția puterii: „Un glas tainic îi zicea mereu: «Vezi cum i-ai uimit pe oamenii aceștia?»”. Pentru a-și permite acest exorbitant spectacol al puterii, Rodean împrumută mulți bani de la bănci, fiind sigur că gangul nou de la „Arhanghelii” îl va îmbogăți și mai tare. Jocul de cărți nu era un viciu. Singurul viciu al lui Iosif Rodean este puterea. Notarul merge la oraș pentru a și-o etala. În Văleni în era deja recunoscută. Și în oraș începuse să o exhibe. Mai întâi prin somptuoasele case pe care le-a construit pentru Eugenia și Octavia. Jocul de cărți, la care pierdea mai mereu, era doar un prilej de a i se admira puterea.

Într-o noapte, un băieș de la „Arhanghelii”, Ilarie, îl caută pe Rodean, luând la rînd localurile din oraș. Nimerește la hotelul în care petrecea notarul și cere să-i vorbească între patru ochi. Directorul îl cheamă în sală, dar Ilarie nu îndrăznește să-i comunice vestea. Proprietarul „Arhanghelilor” întreabă dacă a fost un accident la mină. Nu fusese. Apoi îl asaltase „un gând luminos, un gând care-i aprinse așa de tare ochii, încât nimeni nu se putea uita la el”. Dacă au găsit aur în gangul nou. Mesagerul neagă. Excedat, Rodean se năpustește la Ilarie, bruscându-l. Cum era de așteptat, muncitorul îi spune că munca la noul gang a fost zadarnică. Stăpânul „Arhanghelilor” îl plesnește, iar mesenii încremenesc. Iosif Rodean încearcă să se reabiliteze născocind o farsă pe care ar fi pus-o la cale ceilalți doi acționari. Spontana diversiune dezvăluie grija lui Rodean de a nu-și compromite prestigiul. Deprins cu spectacolul puterii, exersat copleșitor în atâtea ocazii, directorul „Arhanghelilor” nu mai poate părăsi acest rol, pe care îl interpretează încă o dată, înmărmurind și acum asistența, ca la chermiza de Paști din Văleni. Dar de această dată nu mai izbucnesc urale. Puterea i se atrofiase. Chiar dacă fusese prevenit în repetate rînduri să abandoneze tot mai costisitoarele investiții în noul gang, Iosif Rodean era convins că instinctul său, datorită căruia se înălțase, nu o să-l înșele. Pentru Iosif Rodean perspectiva prăbușirii nu exista. Nu îl îngrijoraseră sfaturile

lui Ghiță, sfidând priceperea inginerescă a acestuia, nu îl îngrijoraseră argumentele băieșilor, sfidând experiența acestora, nu îl îngrijorase ieșirea lui Pruncul din echipa acționarilor, nu îl îngrijorau nici datoriile mari pe care le acumulase la bănci... Ascensiunea lui Rodean a fost una temerară. A intuit bogăția „Arhanghelilor”. Rodean nu poate să creadă că mina nu mai este rentabilă. Nu își urmează decât propriul instinct. Nu crede în superstiții, nu crede în blesteme. Când băieșii nu se mai încumetă să coboare în mină, speriați că adâncurile ei ar adăposti duhuri necurate, Rodean intră vijelios în galerie. Directorul ridicase „Arhanghelii”, nu viceversa. Crezuse orbește în bogăția acestei mine, se aruncase într-o aventură de durată în care își mizase toată averea și nu poate să accepte că „Arhanghelii” îl vor trăda.

Faptul că Rodean, în pofida precauțiilor lui Ilarie, care se ferise de martori, îl convocase pe băieș în sală, spre a afla, de față cu toată lumea, ce s-a întâmplat la mină este un gest nechibzuit. Un gest care trădează netulburata încredere a directorului în abundența zăcămintelor prețioase. Pentru Rodean, „Arhanghelii” nu însemnau decât belșug. De aceea și poruncește ca Ilarie să fie adus înăuntru, fără a se gândi că băieșul i-ar putea livra o veste rea.

Hăituit de gândul că investițiile sale au fost în van, directorul gonește spre sat. Noroiul îi acoperă veșmântul. Această maculare simbolizează, de fapt, decăderea lui Rodean. Un semnal fusese lăsat într-o secvență anterioară când, mergând la oraș, cu notarul Popescu și cu Pruncul jr., blana directorului este atinsă, în galopul trăsorii, de câțiva stropi de noroi. Pe atunci, Rodean era încă puternic. Noroiul abia îl atinsese.

Satul intră în declin. La fel familia lui Rodean. Băncile scot la licitație proprietățile directorului. Eugenia și Octavia se întorc în Văleni. Avocații le părșiseră. Primarul Cornean, pentru a putea satisface capriciile Dochiței, obișnuită cu un trai bogat, subtilizează bani din vistieria satului. Pruncul și notarul Popescu dibuiesc aceste delapidări și îl reclamă. Autoritățile demarează un control, iar primarul se îmbolnăvește, căzând la pat. Dochiței nu-i pasă de suferințele bărbatului. Se împlinește, astfel, blestemul nevestei pe care Cornean a alungat-o. Soția lui Rodean se cufundă în rugăciuni și îl convinge pe bărbatul ei să facă o sfeștanie la mină. Directorul băii se învoiește. Este momentul în care și romanul își cristalizează resortul moralizator. Deoarece Rodean îl caută pe Dumnezeu abia la ananghie. Firește, sfeștania, pe care o săvârșește tatăl lui Vasile Murășanu, e tardivă. Ghiță hotărăște, împreună cu doctorul Vraciu, să salveze măcar casa din Văleni, scoasă și ea la licitație. O altă întorsătură moralizatoare: diploma lui Ghiță, specialist în inginerie minieră, surclasează acțiunile de la „Arhanghelii”. Fără a fi religios – singura lui credință o reprezintă bogăția „Arhanghelilor” –, Rodean nu este chiar un personaj rupt complet de morală. Să parcurgem câteva secvențe. Atunci când Ilarie ezită să-i spună, de față cu martorii de la hotel, că gangul nou e sec, directorul, agitat de tăcerile băieșului, îl întrebă dacă la mină nu au murit oameni. Când primarul Cornean îi cere să-i fie naș la căsătoria cu Dochița, Rodean refuză. Ar fi fost un gest firesc să onoreze invitația asociatului său. Primarul era

una dintre „mărimile” Vălenilor și acționar la „Arhanghelii”. Dar Iosif Rodean dezaproabă acest mariaj. Nu îl socotește moral, împărțind judecata sătenilor. Profil distorsionat în adaptarea cinematografică a romanului *Arhanghelii*. În 1987, apăsarea *Flăcări pe comori*, filmul regizorului Nicolae Mărgineanu, inspirat din opera lui Agârbiceanu, după un scenariu de Ion Brad. Baza o constituie *Arhanghelii*, însă pelicula intercalează și alte scrieri ale prozatorului. Vasile Murășanu descinde din romanul *Licean, ... odinioară* (1939), fiind unul dintre cei trei elevi care arboraseră clandestin tricolorul românesc pe turnurile catedralei blăjene. Timiditatea care îl caracterizează în *Arhanghelii* este înlocuită de o cutezanță adesea caraghioasă. În film, Vasile Murășanu îl înfruntă, prin gesturi caricaturale, pe Rodean când merge să ceară mâna Elenutei. Nu o dată tânărul îndrăgostit are un comportament rizibil, la antipodul sobrietății cu care se înfățișează personajul românesc. Și personajul cinematografic Iosif Rodean se desparte, pe alocuri, de cel din roman. De exemplu, de la masa de joc, directorul „Arhanghelilor” flirtează cu o damă. (E un moment de concupiscentă „incestuoasă”, dama respectivă fiind chiar o fiică a lui Rodean...) Or, Rodean nu doar că nu este un afemeiat, așa cum îl prezintă filmul *Flăcări pe comori*, dar nici măcar nu încuviințează căsătoria dintre Dochița și Cornean. Rodean îi plătește pe băieși la săptămână. Pruncul, în schimb, are reputația avarului.

Eugenia și Octavia, înrăite de sărăcie și de căsniciile eșuate, o chinuie pe Elenuta, invidiind fericirea acesteia. Căci domnișoara Rodean, îndrăgostită de Vasile Murășanu, cu care se va și căsători, nu e afectată de necazul care i-a cotropit familia și se ocupă de treburile casei. Cele două femei cotrobăie prin camera Elenutei și sustrag scrisorile primite de la Vasile Murășanu, pe care le ard. Și, ca să confişte orice bucurie a surorii mai mici, merg la oficiul poștal pentru a-și însuși corespondența Elenutei. Persecuțiile la care este supusă de Eugenia și Octavia o transformă pe Elenuta într-o Cenușăreasă.

Iosif Rodean trăiește un moment epifanic. Aude o voce mobilizatoare: „Treci peste asta, te pui pe lucru și steaua «Arhanghelilor» iarăși strălucește”. Directorul se adună și se înseninează. Pentru că își regăsește credința. A căzut, îndură supliciu mizeriei, dar se va ridica. Va avea din nou aur, va avea din nou putere. Strălucirea „Arhanghelilor”, o strălucire luciferică, îi va călăuzi iarăși viața. Când aurul secase, secase și Iosif Rodean. Nu doar financiar. Rodean nu era un strângător. Mircea Tomuș puncta că „nu are chiar nimic din psihologia și nici din strategia calculată a unui tipic acumulator de capital; el este simpla jucărie a acestui noroc peste fire sub formă de vârtej”⁶². Se bucurase de puterea pe care i-o procura aurul. Risipise sume fabuloase pentru a-și ilustra puterea. Directorul iubea mina. „Arhanghelii” erau orizontul său.

O posibilă explicație a nevoii de putere care îl subjuga pe Rodean este și statutul său de venetic. Mărinimia de la chermeza de Paști ar putea fi interpretată

⁶² *Dimensiune divină și dimensiune demonică întrupate într-o structură de roman cu program realist și etnografic*, în Mircea Tomuș, *Romanul romanului românesc*: vol. I, *În căutarea personajului*, București, Editura Gramar, 1999, p. 164.

ca un soi de revanșă a intrusului. Eforturile notarului de a se ridica și, ulterior, de a-și extinde puterea la nivelul întregului ținut, traduc, în fond, complexul străinului. Când îl prezentase pe Rodean, prozatorul întocmise portretul unui personaj solitar: „Nu-și făcu nici un prieten: umbla singuratec, bea un pahar de vin tot singur”. Sunt, aglomerate într-un paragraf, câteva amănunte esențiale despre felul în care fusese primit notarul în Văleni. Aceste amănunte pot limpezi ambiția infatigabilă a lui Rodean: „Vălenarii începură să se teamă de el, deși îl disprețuiau din instinctul acela puternic cu care țăraniii desconsideră pe cei mai săraci decât ei, mai ales dacă aceștia sînt domni și străini. Și Iosif Rodean era mai sărac decît ei – după judecata băieșilor: nu era părtaș la nici o mină, nu avea piuă nu avea car, nu avea cel puțin un cal”.

De aici, din această ostilitate, poate proveni impulsul către permanentul spectacol al puterii care îl va obseda pe directorul „Arhanghelilor”. Cum scriam, Rodean nu este un strângător, ci este avid de putere. Ar fi putut, din veniturile uriașe pe care i le adusesse mina, să aibă o viață comodă. Dar Rodean trebuie să joace spectacolul puterii, trebuie să se ridice tot mai sus. Directorul „Arhanghelilor” e obligat să atingă marea. Fie marea succesului, fie marea eșecului. (Chiar patronimul lui ar putea disimula aceste caracteristici. Putem interpreta numele lui ca pe o derivare cu sufix augmentativ a substantivului „rod” – și, într-adevăr, notarul și mai cu seamă puterea lui „rodesc”; sau îl putem interpreta ca pe o aluzie fonetică a „erodării” – și, într-adevăr, notarul și mai cu seamă puterea lui se erodează...) Rodean nu poate avea un destin oarecare. Directorul își pierde averea la cărți din vanitate, ca să-și încordeze puterea, nu din inconștiență. De aceea și continuase investiția în gangul cel nou, tocmai pentru a-și încorda puterea, nesocotind avertismentele de faliment. În spectacolul puterii nu e loc pentru prudență, pentru cumpătare. Directorul „Arhanghelilor” s-a înscris pe drumul măreției, nu pe cel al agonisiei. Nici Ghiță, nici băieșii, nici societarii nu pricepe rolul care îl însuflețise pe Iosif Rodean. Nu vor pricepe că mina de aur era tot ce iubise vreodată.

Singurul care pricepe este Gheorghe Pruncul. De aceea și licitează pentru „Arhanghelii”. Ca să îi răpească lui Rodean unica bucurie. Când a aflat că gangul nou nu avea aur, fostul acționar, încălzit de elanuri vindicative, se grăbise să răspândească vestea printre vălenari. Mai mult, cuprins de o generozitate euforică, își cadrorisise fiul cu ceva parale, spre surprinderea acestuia, care îi cunoștea parcimonia. La licitație, Rodean îl va împușca pe Pruncul. Nu îl omoară. Și poate că această întâmplare lămurește un episod mai vechi al romanului, în care notarul trăsese, în noapte, după un bărbat venit la Marina Negru...

După ce băile au sărăcit, în Văleni se înființează tot mai des Paul Marino, un străin „cu obrajii mâncați de vărsat”, care caută să racoleze muncitori pentru minele de cărbuni de la granița Moldovei. Agentul dăduse târcoale satului și cu ani în urmă, ca să strângă forță de muncă, dar pe atunci era aur destul la Văleni și atrăsese doar câțiva nevoiași. Acum, când prosperitatea minelor s-a evaporat, băieșii negociază cu Paul Marino. Loturi numeroase de vălenari iau calea Moldovei.

Astfel, Agârbiceanu introduce în roman tema migrației economice. Un fenomen care s-a întâmplat în Țara Moșilor. Moldova nu fusese singura destinație a băieșilor. La un moment dat, nemulțumiți de condițiile pe care le oferea agentul, unii dintre muncitori declară că preferă să plece în Valea Jiului: „Atunci mergem mai bucuroși la Petroșeni [...] E mai aproape, și băieșii sînt acolo destul de bine plătiți”. Iar domnul Paul, pentru a-i deturna, le acceptă doleanțele. Agârbiceanu este în cunoștință de cauză scriind despre împrăștierea acelei comunități minerești. Din Țara Moșilor s-au stabilit în Valea Jiului strămoșii pe linie paternă ai scriitorului Ion D. Sîrbu, după mărturisirile acestuia, „prin 1860, de prin părțile Bradului (Cristior-Gura Barza)”⁶³. De asemenea, din Bucium-Poieni a venit în Valea Jiului, pentru a lucra în minerit, tatăl actriței Ana Colda, născută în 1920, la Lonea.

Am văzut, Iosif Rodean se împrumutase la bancă. Atât la începuturi, ca să pună pe picioare mina, cât și mai târziu. Gheorghe Pruncul și notarul Coriolan Popescu întemeiază în Văleni banca „Arhanghelii”. Ideea i-a aparținut fostului asociat al lui Rodean, care presimțise că localnicii vor avea nevoie de bani: „Dacă vălenarii noștri au făcut împrumuturi până acum, când băile și de douăzeci de ani au fost mereu bune ori bunișoare, cu siguranță vor face mai multe împrumuturi decum înainte. Căci toate semnele arată că băile dau îndărăpt”. Și nu s-a înșelat, căpătând, prin banca „Arhanghelii”, puterea pe care o avusese odinioară Rodean.

În Comitatul Alba-de-Jos, funcționau, către sfârșitul veacului al XIX-lea, următoarele bănci: „Auraria”, la Abrud, fondată în 1887; „Detunata”, la Bucium, fondată în 1895; „Zlăgueana”, la Zlatna, fondată în 1898. De asemenea, în 1900 apăruse la Bucium Banca Populară „Buciumana”⁶⁴. Or, aceste date arată o nouă ieșire a romanului din cadrul „epocii de aur” a Țării Moșilor.

Prin tema migrației, prin tema băncilor, Agârbiceanu condensează în partea a doua a *Arhanghelilor* o importantă dimensiune socioeconomică. În roman sunt omogenizate mai multe direcții: cea mitologico-etnografică, cea parabolică (aici, în sens biblic) și cea socioeconomică, alcătuind un solid roman realist „din viața românilor ardeleni”. Cu scăderi didactice și ecouri ale sămănătorismului.

Universul băieșilor din Țara Moșilor are, în *Arhanghelii*, o reprezentare literară de anvergură, întrecând scrierile – nu lipsite de interes monografic – ale lui Alexandru Ciura și deschizând o galerie pe care se vor aventura mai târziu nume, precum Geo Bogza, Aron Cotruș sau Vasile Copilu-Cheatră.

⁶³ Ion D. Sîrbu, *În loc de autobiografie*, în Ion D. Sîrbu, *Opere: 1. Jurnalul unui jurnalist fără jurnal*, ediție îngrijită, cronologie și note de Toma Velici în colaborare cu Tudor Nedelcea, introducere de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2013, p. 1087.

⁶⁴ Cf. Cristu S. Negoescu, *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul: din punct de vedere geografic, economic, administrativ și mai ales financiar*, din însărcinarea Ministerului de Finance (Rezoluțiile No. 5222 din 19 Iunie 1915 și 430 din 17 Aprilie 1919), București, Tipografia „Gutenberg”, 1919, p. 235 și 238.

BIBLIOGRAFIE (SELECTIV)

- * *, *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*: serie nouă, vol. I (1801–1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia (secretar de volum), redactor-responsabil: Paul Cernovodeanu, membru de onoare al Academiei Române, București, Editura Academiei Române, 2004.
- * *, *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*: serie nouă, volumul II (1822–1830), coordonatori: Paul Cernovodeanu, membru de onoare al Academiei Române, Daniela Bușă, autori: Paul Cernovodeanu, Cristina Feneșan, Georgeta Filitti, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia, Lucia Taftă, Raluca Tomi, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Abrudeanu Rusu, Ion, *Aurul românesc: istoria lui din vechime până azi*, cu 103 ilustrațiuni și o hartă, București, Editura Cartea Românească, 1933.
- Agârbiceanu, Ioan, *Arhanghelii*, roman, Sibiu, Editura „Lucașfărul”, 1914.
- Agârbiceanu, I., *Mărturisiri*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul VIII, nr. 12, 1 Decembrie 1941, p. 524–560.
- Agârbiceanu, Ion, *Opere 7*, [București], Editura Minerva, 1972.
- Ciura, Alexandru, *Amintiri: schițe și nuvele*, Orăștie, Editura Librăriei Naționale, S. Bornemisa, 1912.
- Frâncu, Teofil, Candrea, George, *Românii din munții Apuseni (moșii)*, scriere etnografică cu 10 ilustrațiuni în fotografie, București, Tipografia Modernă, Gr. Luis, 1888.
- Hasdeu, B. P., *Sarcasm și ideal: Ultimii nouă ani de literatură: 1887–1896*, București, Editura Librăriei Socec & Comp, 1897.
- Iorga, N., *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, vol. I, București, Editura Minerva, 1906.
- Negoescu, Cristu S., *Ardealul nostru: Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul: din punct de vedere geografic, economic, administrativ și mai ales financiar*, din însărcinarea Ministerului de Finance (Rezoluțiile No. 5222 din 19 Iunie 1915 și 430 din 17 Aprilie 1919), București, Tipografia „Gutenberg”, 1919.
- Micu, Dumitru, *Studii, eseuri, articole: I. Microsinteze și micromonografii*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2015.
- Moldovan, Silvestru, *Zarandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*, cu 9 ilustrațiuni și o schiță, Sibiu, Editura Proprie, 1898.
- Opitz, Martin, *Zlatna: cumpăna dorului*, poem răsădit în românește de Mihai Gavril, cuvânt-înainte de Vasile Netea, postfață de Al. Tănase, București, Editura Albatros, 1981.
- Regman, Cornel, *Agârbiceanu și demonii: studiu de tipologie literară*, ediția a doua revăzută și adăugită, Pitești, Editura Paralela 45, 2001.
- Rosetti, Radu D., *Remember: 1916–1919*, București, Editura Librăriei Socec & Co, Societate Anonimă, 1921.
- Sîrbu, Ion D., *Arca bunei speranțe*, București, Editura Eminescu, 1982.
- Tăslăuanu, C. Octavian, *Amintiri dela „Lucașfărul”*, București, Tipografia „Bucovina” I.E. Torouțiu, [1936].
- Tomuș, Mircea, *Romanul romanului românesc*: vol. I *În căutarea personajului*, București, Editura Gramar, 1999.
- Triteanu, Mihail, *Lucașfărul 1902–1920: indice bibliografic analitic*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.
- Zaciu, Mircea, *Ion Agârbiceanu*, București, Editura Minerva, 1972.

ABSTRACT

This study is part of a more thorough research paper, dedicated to a literary history of the Romanian mining. The organization of the paper is one based on “stratification”, starting from an industrial geography which triggered a prosperous cultural and literary geography. Thus, the research paper will focus on the areas where a mining tradition developed, later on to be “imported” into literature. Such a territory is Țara Moșilor. The writer who established this topos is Ion Agârbiceanu,

in his novel *The Archangels* from 1913–1914, the first literary work of such magnitude dedicated to the Romanian mining. The novel was initially published in instalments, in the “Luceafărul” literary magazine (Sibiu) in 1913. As a book, it was published in 1914, also in Sibiu. The novel homogenizes several approaches: mythological and ethnographic, parabolic (here, in its biblical meaning), and social and economic, all this forming a powerful realistic novel “about the life of the Romanians from Transylvania” – as, otherwise, is the subtitle of *The Archangels* in the *first* edition, since Transylvania was, in 1914, part of the Austro-Hungarian Empire. Agârbiceanu’s novel is, as mentioned above, the first literary work of a real magnitude, which “exploits” the local mining. Between 1906 and 1910, Agârbiceanu was a priest in the Bucium-Sașa parish, near Abrud. Mining was the main activity of the inhabitants at that time. The priestly mission in Bucium-Sașa, albeit marred by certain shortcomings, given the parish was a poor one, provided the writer with an entire world. Speaking about the genesis of *The Archangels*, Agârbiceanu confessed in 1932: „The characters are almost entirely based on reality, only the story itself, the bountiful life, these happened about three or four decades before my going into the Apuseni Mountains. But there were still people who had known that bountiful life, and they were happy to tell about it”. It is the “golden age” of mining in Țara Moșilor, an age that was to be recreated on a large scale by Agârbiceanu in *The Archangels*. While affected by moral and didactic messages and haunted by echoes of the literary current known as “Sămănătorism”, the universe of the miners from Țara Moșilor has, in this novel, a literary representation, surpassing the works of Alexandru Ciura, a prose writer from Abrud, which do have a monographic importance, and opening a gallery later ventured into by writers such as Geo Bogza, Aron Cotruș or Vasile Copilu-Cheatră.

Keywords: Ion Agârbiceanu, *The Archangels*, literary history of the Romanian mining.